

ÜGYVÉDEK AZ ÁRRAL SZEMBEN

Antiszemizmus és liberális ellenállás a Horthy-korszakban

Írásom előtanulmány egy lezáratlan kutatáshoz. A kutatás tárgya nem specielisan a zsidó értelmiség társadalomtörténete, de azt is magában foglalja, mégpedig kiemelt fontossággal. A szabad foglalkozású értelmiség történetét tanulmányozom a két világháború közötti Magyarországon, azét a csoportét, amelyben zsidók és nem zsidók konfliktusa talán a legkielevezettebb formát öltötte.

Tárgyamat úgy közelítem meg, hogy a gazdag **statisztikai forrásanyag** értelmezéséhez egy másik korabeli forráscsoportot használok fel, nevezetesen a **szakmai egyesületek** kiadványait és iratait. Ennek az az előnye, hogy az egyesületi fórumokon közvetlenül is kifejezésre jutnak azok a konfliktusok, amelyekre a statisztikai forrásokból csupán következtetni lehet. Olyan társadalomtörténeti tanulmányt próbálok írni, amelyben nemcsak a néma – vagy legfeljebb interpretációval megszólaltatott – számok jelennek meg, hanem maguk a problémáikra reflektáló emberek is.¹

Az egyesületi élet jellegéből adódik, hogy a kutatásnak szakmai csoportonként kell haladnia. Az eddig megvizsgált két csoporttal, az orvosokkal és az ügyvédekkel szerencsém volt. Bőséges irodalmat találtam, s az ügyvédeknel rendelkezésemre áll a kamara jóformán érintetlen irattára.

Az orvosokkal kapcsolatos, másutt részletesen ismertetett eredmények megfelelnek a totalitárius mozgalmak történeti kutatásából újra és újra adódó tanulságnak²: az ideológiai és propagandisztikus külszin mögött a csoportérdekek és partikuláris törekvések valóságos káosza húzódik meg.³ Kiderült, hogy a jobboldali fajvédő orvosmozgalom kezdetben, a húszas években az egészségügy intézményi reformjától, az orvosok közti piaci verseny állami korlátozásától várta a zsidóság kiszorítását. A harmincas évektől viszont határozottan szembe fordult a társadalombiztosítás és az egészségügy szocializálásával. Fő céljának ekkor már az orvosi szabadpiac megőrzését és a zsidóktól való megtisztítását tekintette.⁴ Miközben a fajvédők **gazdasági** programja mindinkább liberális vonásokat öltött, **politikai** téren fokozatosan a kormány szélsőjobboldali – totalitárius – ellenzékéhez sodródtak.

Az orvosi pályán a numerus clausus, az erős fajvédő mozgalom és a trianoni békeszerződéssel elcsatolt területekről menekült fiatalok beáramlása döntő változáshoz vezetett. A zsidók aránya az első világháború előtti 50%-ról a fiatalabb generációban 23%-ra esett vissza. A számszerű visszaszorulás és a felekezeti szegregálódás végül is elvezetett a zsidó orvosok szakmai-politikai pozíciójának

megrendüléséhez is: a zsidótörvények éveire a liberális zsidó orvostábornak az önvédelemhez sem befolyása, sem kollektív szervezete nem maradt.

Egészen más visszahatást váltott ki a politikai antiszemitizmus a másodiknak megvizsgált szakmai csoportból, az ügyvédekből. A zsidó ügyvédek nem zsidó kollégáik jókora részének támogatásával **kollektíven** és aránylag sikeresen léptek fel az antiszemitizmussal szemben egészen addig, amíg a háborus években a kormányrendeletek szigora ezt lehetetlenné nem tette. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az ügyvédek kivonhatták magukat az antiszemitizmus hatása alól. De mind **számszerű súlyuk**, mind pedig **szakmai-gazdasági pozícióik** megőrzésében meglepően nagy alkalmazkodó- és ellenállóképességet tanúsítottak az értelmiségi antiszemitizmus szegregációs törekvéseivel szemben.

A zsidó ügyvédek sajátos helyzetének talán a legszembetűnőbb mutatója, hogy a numerus clausus ellenére a Horthy-korszakban **alig csökkent számárányuk** az összügyvédségen belül. Igaz, a hivatalos felekezeti statisztikák a zsidó vallásúak tíz százalékos csökkenését regisztrálták 1920 és 1939 között.⁵ Valójában azonban ez a csökkenés leginkább a **kikeresztelkedett zsidók arányának növekedéséből** eredt. Ez a budapesti kamara származási kutatásai alapján rekonstruálható: itt a húszas években az összügyvédségnek kb. 13%-át, a harmincas évek végén 18%-át tették ki a keresztény vallású, de zsidó származású ügyvédek.⁶

1938-ra, az első zsidótörvény éveire a zsidó származású ügyvédek Budapesten változatlanul **igen nagy többségben** voltak, arányuk ekkor 60%. Vidéken a zsidó származásúak fölénye 52%-os, ám a kortársak szemében ennél is jóval nagyobb-nak tűnt, mivel nem kevés községben kizárólag zsidó ügyvéd működött.⁷ A kikeresztelkedettek magas arányára utal, hogy Budapesten a második zsidótörvény alól, amely jobbára csak az 1919 előtti kitéréseket ismerte el, a zsidó származású ügyvédek 22%-a nyert keresztény vallása alapján mentesítést.⁸ Úgy tűnik tehát, hogy az ügyvédek származási összetételében a mérleg nyelvét a zsidók irányába a zsidóságnak azok az elemei billentették el, akik a vallási asszimiláció útján régebben, a háború előtt megindultak.

A következő kérdés az, hogy mennyire sikerült a zsidó ügyvédeknek **szakmai és gazdasági pozícióikat** megőrizniük. Ezt egy kis felmérés segítségével próbáltam megválaszolni. A budapesti ügyvédi kamara levéltárában fennmaradtak mindazok az anyakönyvi iratok, amelyeket 1938-ban a zsidótörvények értelmében be kellett nyújtani, és fennmaradtak az ügyvédek adóbevallásai is. A 3300 személyi kartotékból kiválogattam azokat az 1938 és 1943 között aktív ügyvédek, akiknek évi jövedelme meghaladta a 25 000 pengőt, s így a kor mércéjével a leggazdagabbak közé tartoztak. (A 230 főt számláló ügyvédelit a főváros legnagyobb adófizetőinek 7,5%-át tette ki.)

Származás szerint csoportosítva őket, arra az eredményre jutottam, hogy az elithez tartozó zsidó ügyvédek nem voltak hátrányban nem zsidó kollégáikkal szemben. Ellenkezőleg, a zsidó származásúak 64%-os aránya az elitben valame-

lyest meg is haladta együttes arányukat az összügvyvédségen belül. Jövedelmük alakulása 1940 és 1942 között igazolja Yehuda Don főbb megállapításait a zsidótörvények gazdasági kihatásáról.⁹ A zsidó ügyvédelit helyzete nem mutatott komoly romlást: mindössze egyharmaduknak csökkent a jövedelme, ami már csak azért sem tekinthető nagy hanyatlásnak, mert a nem zsidó elitcsoportban a csökkenő jövedelműek ugyancsak egyharmados arányban voltak.

A zsidótörvények hátrányos gazdasági következményei csupán annyiban érvényesültek az elitben, hogy valamelyest lelassult a zsidók jövedelmének növekedési üteme: 1940 és 1942 között a nem zsidók közül 63%-nak, a zsidók közül viszont csak 35%-nak emelkedett a jövedelme. (A növekedési ütem lefékezését jelzi az is, hogy a legmagasabb kategóriába újonnan belépők közt a zsidók csak 10, míg a nem zsidók 35 százalékkal szerepeltek.)

Ennek ellenére megállapíthatjuk, hogy a zsidó ügyvédelit igen nagy gazdasági stabilitást élvezett. Ami egyben azt is jelzi, hogy nagyjából sikeresen őrizték meg **szakmai pozícióikat is**, hiszen az ügyvédek jövedelmének csaknem a fele szabályos, rendszeres ügyvédi tevékenységből származott.¹⁰

Az ügyvédelit vizsgálatának eredményei természetesen csak fenntartással általánosíthatók a zsidó ügyvédség egészére. A megélhetés biztonságából az ügyvédek jelöltek 1938 után teljesen ki voltak rekesztve, mert nem válhattak a kamara tagjaivá. Súlyosan érintették a zsidótörvények a visszacsatolt területeket, különösen Erdély zsidó ügyvédeit, mert itt az újonnan megszervezett kamarákba már csak 6% erejéig vettek fel ügyvédeket. A zsidó ügyvédek számára egész Magyarországon megszűnt a területi mobilitás lehetősége, mert 1938 után csak régi lakhelyükön maradhattak a kamara tagjai. Mégis a feltárt adatok arra engednek következtetni, hogy az antiszemitizmus keresztűzébe került zsidó szakértelmiségen belül az ügyvédek meglehetősen kivételes helyzetben voltak. Védettséjük annál is inkább magyarázatra szorul, mert a szabad foglalkozásuk közül talán éppen az ügyvédek hívták ki maguk ellen a legtöbb ellenséges társadalmi indulatot. Ők voltak a politikai és gazdasági érdekharcok előtérbe tolt, exponált képviselői, akiknek a konfliktushelyzetekben többnyire személyesen is jelen kellett lenniük. Falun a gazdaadósságok behajtói, a városban pedig a magát kiszolgáltatottnak érző ügyfél gyanakvásának céltáblái: Gömbös miniszterelnök nemes egyszerűséggel „zsarolóknak” nevezte őket.¹¹

Az antiszemita politikai mozgalmak sokáig mégis szinte teljesen képtelenek voltak megosztani a magyarországi ügyvédség öt-hatezres csoportját. A vallási, illetve származási alapú szegregációnak gátat szabott a zsidó ügyvédek viszonylag nagyfokú **társadalmi integráltsága**, amely a nem zsidókkal való együttműködés szövevényes rendszerén alapult. Zsidó és nem zsidó ügyvédek közös irodákat tartottak fenn, az ügyvédek nemritkán tartottak más vallású jelöltet, akikből olykor még családtag is lehetett. (A vegyes házasságokról csupán a budapesti ügyvédek idősebb, 1895 előtt született generációira nézve van adatunk: 1939-ben ebben a korosztályban a zsidó származású mentesítettek 36%-a élt vegyes házasságban.¹²)

A szegregáció kialakulását **gazdasági okok** is akadályozták. A húszas évek fajvédő politikusai az ügyvédség körében elszenvedett kudarcukat elsősorban azzal magyarázták, hogy potenciális táboruk, a keresztény ügyvédség azért nem szervezhető fajvédő mozgalomba, mert „a zsidó tőke kezében van”, azaz zsidó kézben lévő vállalatoktól híz jövedelmet. A megállapításban sok igazság volt: a tőkes magáncégek valóban nagy számban alkalmaztak nem zsidó ügyvédeket. Ezek többnyire maguk is belefolytak a gazdasági vállalkozásokba, olykor független részvénytársaságokat is alapítottak.¹³ Intenzív részvételüket a gazdaságban jelzi, hogy a harmincas években Budapesten az ügyvédek által birtokolt ipari, kereskedelmi és részvénytőkének több mint a fele, 58%-a keresztény ügyvédek kezében volt.¹⁴

De a fajvédők mentegetődzése a magyarázatnak csak egy, önmagában nem kielégítő elemére mutatott rá. Korabeli becslések szerint a keresztény ügyvédeknek csak kisebb része, mintegy a harmada dolgozott zsidó kézben lévő cégnél, s a többiek maguk is elég nagy bázisul szolgálhattak volna a fajvédő szervezkedésnek.¹⁵

A magyarázat további eleme az ügyvédek különleges tradícióiban, **politikai viselkedésük sajátos hagyományaiban** keresendő.

Az ügyvédek politikai színezetű egyesületi élete már a tizenkilencedik században, a liberalizmus korában kialakult. A többi értelmiségi csoport saját politikai mozgalmi jóval később, az 1918/19-es forradalmak során születtek meg, reakcióképpen a liberális rend kezdődő felbomlására. Politikai hagyományok híján e csoportok a válságra – jellegzetes módon – tömeges szervezkedéssel reagáltak. Ilyen volt az orvosok fajvédő mozgalma is, amely egyetlen jobboldali tömbbe tömörítette a válságtól fenyegetett nem zsidó orvosok többségét.

Az ügyvédeknél a régi, jól szervezett liberális egyesületek túlsúlya önmagában is nehezítette az új politikai erők színre lépését. A liberális tradíciónak a posztliberális korszakba való átöröklését előmozdította továbbá, hogy az ügyvédeket – az értelmiség körében egyedül – autonóm kamara képviselte, amely az adókvetéstől a fegyelmi ügyekig valamennyi fontos kérdésben önálló hatalmat gyakorolt. A kamara a liberális kor tipikus terméke, az országos parlament kicsinyített mása volt: az ügyvédi egyesületek kompetitív jelölési rendszerrel, többségi szavazattal választották meg a kamara vezetését és bizottságait.¹⁶ A korteskedő egyesületek, az „ügyvédi pártok” – ahogy akkoriban nevezték őket – megszámolhatatlan vacsorán, klubösszejeövetelen toborozták és mozgósították választóikat. Az egyesületi élet rendkívüli intenzitására jellemző, hogy a húszas években a kamarai választásokon harmincöt, többségében liberális egyesület versengett.¹⁷ A vezetők az ügyvédség gazdasági és szakmai elitjéből kerültek ki, zsidókból és nem zsidókból egyenest.

A felsorolt gazdasági, társadalmi és politikai tényezők együttesen magyarázzák, hogy miért is volt több mint másfél évtizeden át a kudarcok sorozata az ügyvédi fajvédő szervezkedések története. Magyarázatot adnak arra is, hogy jól

lehet a jobboldali és szélsőjobboldali pártokban nem kevés ügyvéd vitt prominens szerepet, a szűkebb szakmai közéletben a jobboldali törekvéseket nem sikerült érvényesíteni. Az első kísérlet fajvédő egyesület megalapítására 1919-ben általános érdektelenség miatt megbukott, s nyolc évig minden újabb próbálkozásnak ez lett a sorsa. Végül 1927-ben mégis megszületett a Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete, a MÜNE, amely azonban távolról sem emlékeztetett az orvosok vagy más értelmiségi csoportok tömeges fajvédő szervezeteire. Az ország 5000 ügyvédjéből a MÜNE mindössze 300-at tudott megnyerni, ahhoz is keveset, hogy a kamarai választásokon önálló jelölőlistával induljon. Gyengeségére jellemző, hogy 1935-ig egyetlen harci módszere a kamarai választások bojkottja volt, amit azonban még saját tagjai sem tartottak be.¹⁸

A MÜNE-től a keresztény elit többnyire távol tartotta magát, nem úgy, mint az orvosoknál, ahol a fajvédő egyesület vezetői egyetemi professzorok, híres orvosok voltak. A MÜNE állandó vezetőválsággal küzdött, tekintélyesebb ügyvédek nem sokáig tartottak ki ezen a poszton. Az első elnök, Bedő Sándor, Bethlen miniszterelnök barátja három év után azért fordult szembe az egyesülettel, mert annak fajvédő radikalizmusát összeférhetetlennek tartotta saját „polgári világszemléletével”.¹⁹ (Két évvel később Bedő közös irodát nyitott a tehetséges fiatal liberális ügyvéddel, Vészi Mátyással, aki történetesen zsidó volt.)

A keresztény elitnek a fajvédő szervezkedéstől való távolmaradása egyebek közt azzal a következménnyel járt, hogy a MÜNE-t a kormány sem tekintette igazán komoly tényezőnek, nem úgy, mint az orvosok fajvédő egyesületét. Jellemző a MÜNE gyengeségére, hogy még a zsidótörvények után is csak lassan és nehezen tett szert valamelyes befolyásra a liberális ügyvédtömbbel szemben. Az ügyvédi kamara liberális vezetősége a zsidótörvényeket nyílt nemtetszéssel fogadta, és a lehető legenyhébben alkalmazta.²⁰ A keresztény liberális ügyvéd-elit az első zsidótörvény hírére egy új, tisztán keresztényekből álló egyesületet alapított. A „faji” szempontból kifogástalan összetételű Keresztény Ügyvédek Nemzeti Szövetségének egyetlen célja az volt, hogy a MÜNE-t megakadályozza a zsidótörvény teremtette új helyzet kihasználásában, a kamara jobboldali átállításában. Tagjai között ott voltak a legbefolyásosabb ügyvédek, Kövess Béla, a kamara elnöke, Komarniczki Román főtitkár és más fontos vezetők.

A KÜNSZ, ez a sajátos alkalmi képződmény a körülményekhez képest meglepően sikeres volt. Az első zsidótörvény után három és fél évig késleltette a szélsőjobboldali irányban radikalizálódó MÜNE hatalomátvételét. Három és fél év különösen hosszú időnek tűnik akkor, ha meggondoljuk, hogy az orvosi kamarában a fajvédő MÜNE egyeduralma az első zsidótörvény után alig néhány hónappal, 1938 decemberében megvalósult. A KÜNSZ-nek köszönhető, hogy a kamara 1938 után még évekig nem tűrte el a zsidóellenes hangulatkeltést, vállalta zsidó tagjainak érdekképviselését, a zsidótörvény megszigorítására válaszképpen növelte a mentesítettek számát. Amikor pedig 1942 tavaszán a Honvédelmi Minisztérium a MÜNE származási listája alapján névsor szerint kezdte behívni a

zsidó származású ügyvédek, a kamara erőteljes intervencióval elérte, hogy a behívásokat a D betűnél leállítsák.

Magyarország háborúba lépése és a harmadik zsidótörvény után már nem lehetett megakadályozni a MÜNE előretörését a kamarában. Ám az 1942 kezdetétől ellenzékbe szorult liberális tábor – a kormány mérsékelt elemeivel összefogva – továbbra is fékezte a MÜNE radikalizmusát. A fajvédő egyesület 1944 tavaszáig, a német megszállásig nem tudta elérni legfőbb célját, a zsidó ügyvédek teljes felfüggesztését és kizárását a kamarából.

A zsidó ügyvédség viszonylagos gazdasági és szakmai védettségének a német megszállás vetett véget. Nyitott kérdés, talán örökre megválaszolhatatlan, hogy a liberális nem zsidó ügyvédség politikai magatartásának és a zsidó ügyvédség viszonylag erős társadalmi integráltságának mekkora szerepe volt a zsidók túlélési esélyeinek alakulásában. Mindenesetre megemlítem, hogy a háború után az összes ügyvéd 75%-a volt az országban található, szemben az orvosokkal, ahol 57% volt a halottak, hadifogságban lévők és elvándoroltak aránya.

A háború végével a maradék zsidó ügyvédség feje felől az életveszély és a faji alapú diszkrimináció fenyegetése elhárult. Ugyanakkor a fajüldözésben és a jobboldali politikában alig kompromittált, többségében liberális magyar ügyvédség egésze az új rendbe nem nagyon tudott beilleszkedni. Hagyományaikhoz hűen az ügyvédek most sem siettek csatlakozni az előretörő politikai irányzat-hoz; az orvosoktól eltérően csak aránylag kevesen léptek be a baloldali pártokba.

Az ügyvédi közelet régi vezetői a kamarát a liberalizmus szellemében akarták újraszervezni, s ebben segítségükre volt a háború előtti szociáldemokrata ügyvédcsoporthoz jó része is. Noha a politikai igazolásoktól az ügyvédek jó részének nem volt félnivalója, a liberális kamara restaurációjának kísérlete s vele a régi liberális ügyvédelit 1949-re végképp megbukott. Ha az ügyvédi liberalizmust már a húszas években is jobbára a tradíció ereje segítette a fennmaradásban, a második világháború utáni Magyarországon ez már végképp kevésnek bizonyult, s a zsidó ügyvédséggel kapcsolatos konfliktusok is új társadalmi és politikai összefüggésbe helyeződtek.

¹ Az egyesületi forrásoknak a társadalomtörténetbe való „beemelésétől” érdekesen ír Eric Hobsbawm „From Social History to the History of Society” c. cikkében, *Daedalus*, 1971.

² Kovács M. Mária: *Aesculapius militans. Valóság*, 1985/8.

³ Vö. Lackó Miklós: „A fasizmus Kelet-Középeurópában”. *Válságok – válaszítások*. Bp., 1975.

⁴ Németországban az orvosok egy része szintén az egészségügy szocializálásától való félelmében közeledett a nemzeti szocialista mozgalomhoz. Kater, M. H.: *The Nazi Party*. HUP, 1983. 67. és 314. o. A német ügyvédség nemzeti szocialista átszervezéséről lásd: Abel, L.: *The Politics of Informal Justice*. N. Y., 1982; és Friedlander, H. – Milton, S. (eds.): *The Holocaust, Ideology, Bureaucracy and Genocide*. N. Y., 1980.

- ⁵ A felekezeti statisztikák 1920-ról és 1930-ról a népszámlálásokból állnak rendelkezésre, 1938 és 1943 között pedig az ügyvédi kamara évi jelentéseiből.
- ⁶ A kikeresztelkedettek arányát a húszas években a hivatalos felekezeti statisztikák és a fajvédő ügyvédek által összeállított „őskeresztény” származási lista alapján lehet megbecsülni. A lista nem maradt fenn, de tudjuk, hogy ennek alapján íródott a *Szózat* 1925. július 21-i cikke. Az 1939-ben aktív ügyvédekről fennmaradt a MÜNE által kamarai iratokból készített származási kimutatás: *MÜNE határidőnapló az 1940. évrre*. Pl. Ózd, Piliscsaba, Dunapentele, Zsámbék, Szentgotthárd, Alsódabas, Dunaharaszti, Rákoshegy, Dömsöd, Szegvár, Kunágota, Nagytétény stb.
- ⁷ BÜK (Budapesti Ügyvédi Kamara) Választmányi Ülésének Jegyzőkönyve. 1939. nov. 23. BÜK L.
- ⁸ Don, Y.: *The Economic Dimensions of Antisemitism*. Kézirat.
- ⁹ *Szózat*, 1925. július 21. és *Magyar Ügyvéd*, 1935. Az 1937-es év ügyvédi jövedelmeinek kimutatása megtalálható a *Statisztikai Értesítő* 1940. dec. számában.
- ¹⁰ *Az Ügyvéd*, 1932. okt. 25.
- ¹¹ BÜK Választmányi Ülésének Jegyzőkönyve. 1939. nov. 23. BÜK L.
- ¹² Ez ugyan az ügyvédeknek tilos volt, de családtagjaik nevén már nem volt illegális. *Az Ügyvéd*, 1934. szept. 25.
- ¹³ *Statisztikai Értesítő*, 1940. dec. adatai alapján.
- ¹⁴ Lásd Szabó Lajos visszaemlékezését a fajvédő mozgalom megszervezésének nehézségeire. *Magyar Ügyvéd*, 1937. dec. 20.
- ¹⁵ Az ügyvédség történetéről lásd: ifj. Palugyay Imre: *Ügyvédek. Korszerű tervezet ezeknek ügyében*. Buda, 1841; Kürthy Sándor: *Az ügyvédkérdés megoldása*. Bp., 1937; Oppler Emil: *Az ügyvédkedés művészete*. Bp., 1929; Vészi Mátyás–Wagner Lilla: *Az ügyvédi hivatás művészete*. Bp., 1929; Zlinszky János: *Az ügyvédség kialakulása Magyarországon és története Fejér megyében*. é. n.; Králik Lajos: *A magyar ügyvédség*. Bp.
- ¹⁶ Az egyesületek neve sokat elárul politikai irányukról. Csak néhány mutatóba: Ügyvédek Haladó Pártja, Ügyvédek Független Pártja, Nemzeti Liberális Ügyvédek Pártja, Ügyvédi Középpárt, Szabad Ügyvédség Pártja stb.
- ¹⁷ BÜK Közgyűlési Jegyzőkönyvek, 1927–1935. BÜK L.
- ¹⁸ *Az Ügyvéd*, 1930. dec. 25.
- ¹⁹ Az első zsidótörvény idején, amikor a törvény következményei még nem voltak teljesen világosak, a budapesti kamara a zsidók számát 1565-ben állapította meg. Valósággal jogi bravúr kellett hozzá, hogy a szigorúbb, második zsidótörvény értelmében már csupán 1488 ügyvédet minősítsenek zsidónak.